Rasyonel Toplum Tasarımında İnsanın Yitimi ve Makineleşmesi:

Batı'nın Pozitivist İnsan Tasavvuru ile İslam-Türk Kültürünün Holistik İnsan Anlayışının Karşılaştırmalı Analizi

Giriş: Modernitenin Çelişkisi ve Sistemin Dişlisi Olarak İnsan

Aydınlanma çağı ve onu takip eden modernite projesi, insanlık tarihi açısından benzersiz bir dönüm noktası olarak kurgulanmıştır. Temeline aklı, bilimi, eşitliği, özgürlüğü ve kardeşliği alan bu yeni dünya tasavvuru, geleneksel bağlardan, dogmalardan ve irrasyonel kısıtlamalardan arındırılmış, tamamen evrensel bir kurtuluş ve ilerleme vaadiyle tarih sahnesine çıkmıştır.[1] Ne var ki, sosyolojik ve felsefi bir panorama içinden bakıldığında, endüstriyel kapitalizmin gelişimi, bürokratik aygıtların devasa boyutlara ulaşması ve toplumsal yaşamın her hücresinin katı bir biçimde rasyonelleştirilmesi süreci, bu büyük aydınlanma anlatısının kendi içinde derin, aşılması güç bir çelişkiye düşmesine zemin hazırlamıştır. Günümüz çağdaş dünyasında, en ince ayrıntısına kadar hesaplanmış rasyonel bir toplum inşa etme arzusu, **insanın kendi kurduğu sistemin içinde yersiz yurtsuzlaşması, varoluşsal bir boşluğa düşmesi ve devasa bir sosyo-ekonomik mekanizmanın ruhsuz bir dişlisi haline gelmesiyle sonuçlanmıştır**. Akılcılığın, verimliliğin, kâr maksimizasyonunun ve öngörülebilirliğin mutlaklaştırıldığı bu pozitivist düzlemde insan; duyguları, sezgileri, aşkınsal bağları ve metafizik derinliğinden koparılarak yalnızca bir **"rol icracısı"**, bir tüketici ve istatistiksel olarak hesaplanabilir bir birim seviyesine indirgenmiştir.[1] Modern dünyanın bu mekanik kurgusu, insanı merkeze aldığını iddia etse de, **pratikte insanı kendi yarattığı yapıların kölesi** konumuna sürüklemiştir.

Bu kapsamlı araştırma raporu, modernitenin ve endüstriyel kapitalizmin insan doğası üzerinde kurduğu bu incelikli, görünmez ancak son derece **tahripkâr baskı**yı, rasyonel toplum tasarımının içsel açmazlarını ve **insanın mekanikleşmesi (şeyleşmesi)** sorununu çok boyutlu bir perspektifle derinlemesine incelemektedir. Analizin temel eksenini, Batı kültürünün dayattığı pozitivist, araçsal ve indirgemeci insan tasavvuru ile İslam ve Türk kültürünün insana biçtiği aşkınsal, bütüncül ve kozmik değeri merkeze alan ontolojik yaklaşımın karşılaştırması oluşturmaktadır. Batı düşüncesinin insanı salt rasyonel bir "düşünen hayvan" ve tek boyutlu,

ekonomik bir aktör olarak kurgulayan yapısına karşılık; İslam-Türk kültürünün insanı "zübde-i âlem" (kâinatın özü, evrenin mikrokozmosu) ve "eşref-i mahlukat" (yaratılmışların en şereflisi) olarak konumlandıran, akıl ile gönül (kalp/ruh) arasında eşsiz bir denge kuran perspektifi, çağımızın kronik yabancılaşma ve anlam krizine karşı çok katmanlı, felsefi ve pratik bir çözüm önerisi sunmaktadır.[3] İnsanın salt yeryüzüne fırlatılmış bir organizma değil, sonsuzlukla irtibatlı bir anlam arayışçısı olduğu gerçeği, iki farklı medeniyet tasavvurunun insanı konumlandırış biçimlerindeki uçurumu gözler önüne sermektedir.

Rasyonalizasyon, Kapitalizm ve Bireyin Şeyleşmesi: Sosyolojik Bir Anatomi

Modern toplumun kurumsal ve yapısal mimarisi, büyük ölçüde verimlilik, öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik ve denetim ilkeleri üzerine inşa edilmiştir. Bu durum, bireyin kendi varoluşsal özerkliğini, biricikliğini ve kişiliğini koruma çabası ile onu tek tipleştirmeye çalışan ezici toplumsal güçler arasındaki tarihsel çatışmanın en keskin evresini temsil eder. Modern sosyolojinin kurucu figürlerinden Georg Simmel'in metropol yaşamı ve zihinsel hayat üzerine yaptığı derinlikli analizler, bu sürecin sosyolojik anatomisini çıkarmak ve insanın nasıl sistemsel bir aparata dönüştüğünü anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Simmel, modern hayatın en derin ve çözümsüz gibi görünen sorunlarının, bireyin ezici toplumsal güçler, tarihsel miras, nesnel kültür ve devasa hayat tekniği karşısında kendi varoluşunun özerkliğini ve bireyselliğini koruma talebinden kaynaklandığını belirtir.[1] Bu talep, sistemin rasyonalitesi ile bireyin irrasyonel/duygusal özü arasındaki amansız savaşın da merkezidir.

Nesnel Kültürün Tahakkümü ve Kültür Trajedisi

Kapitalizmin ve modernitenin **self-refleksif (kendi üzerine düşünen ve kendini sürekli yeniden üreten)** karakteri, sosyolojinin de bir anlamda bu modernliğin refleksivitesinin bir aracı olarak işlev görmesine neden olmuştur.[1] Rasyonalizasyon süreci, başlangıçta insan hayatını kolaylaştırmak için üretilen kurumların, kuralların, teknolojilerin ve ekonomik yapıların zamanla kendi yaratıcılarına yabancılaşarak bağımsız, nesnel ve ezici bir güç haline gelmesine yol açmıştır. İnsan eliyle kurulan bu yapılar, bir süre sonra otonomlaşarak insanı belirleyen, onu sınırlandıran ve ona hükmeden birer heyulaya dönüşmüştür. Simmel bu durumu **"kültür trajedisi"** olarak kavramsallaştırır.[1] Bireyin kendi iç dünyasını, ahlaki gelişimini ve estetik duyarlılığını geliştiren **"öznel kültür" (subjective culture)**, toplumun devasa, karmaşık ve sürekli büyüyen **"şeyleşmiş nesnel kültürü" (objective culture)** karşısında cılız kalır, güdükleşir ve adeta ezilir.[1]

Birey, metropol tarzı toplumsal-teknolojik bir mekanizma tarafından yıpratılmamak, dışlanmamak ve hayatta kalabilmek için bu dışsal kuvvetlere **uyum sağlamaya (konformizm)** zorlanır.[1] Metropolün sürekli değişen, hız dayatan ve sayısız uyaran içeren yapısı içinde birey, duygusal tepkilerini asgariye indirerek bir **"bıkkınlık" (blasé)** tavrı geliştirir; bu da onun dış dünya ile kurduğu bağın tamamen rasyonel, zihinsel ve hesaplayıcı bir düzleme kaymasına neden olur. Böylece insan, **kendi potansiyelini gerçekleştiren özerk bir özne** olmaktan çıkıp, sistemin

sürdürülebilirliğini sağlayan **pasif bir nesne**ye, yani makinenin bir dişlisine dönüşür. Simmel'e göre metropol, bu nesnel ve öznel kültür çatışmalarının en yoğun, en acımasız biçimde yaşandığı, bireyin dışsal kuvvetler karşısında kendini uyarlamaya çalışırken nesnel kültürün ağırlığı altında ezilme riskiyle her an yüz yüze geldiği temel alandır.[1]

Akışkan Gözetim ve Çağdaş Tahakküm Biçimleri

Modernite projesinin eşitlik, özgürlük ve kardeşlik gibi devrimci vaatleri, pratik işleyişte yerini giderek artan bir rasyonel tahakküme bırakmıştır. Özgürlük vaadinin yerini, bireyin her anının, her verisinin ve her hareketinin kayıt altına alındığı **"akışkan gözetim" (liquid surveillance)** mekanizmaları almıştır.[1] Geleneksel toplumlardaki kaba kuvvet ve fiziksel şiddete dayalı iktidar biçimlerinin aksine, modernite bu denetimi son derece incelikli, nüfuz edici ve kılcal damarlara kadar işleyen bir forma sokmuştur.[1] Eşitlik ideali yerini sermayenin ve servetin küresel ölçekte tekelleşmesine, kardeşlik ideali ise çağdaş ırkçılıklara, sınıf ayrımlarına ve rekabetçi bireyciliğe bırakmıştır.[1]

İçinde bulunduğumuz bu çağdaş dünya bir "risk dünyası" olarak tanımlanmakta ve birey, modernitenin self-refleksif karakteri nedeniyle şiddetten arındırılmış gibi görünse de ontolojik özgürlüğünü bütünüyle ortadan kaldıran bir biyo-politik tahakküm ile kuşatılmaktadır.[1] Denetim, artık bireyin bedenine zincir vurmakla değil, onun zihnine rasyonel kuralları, tüketim arzularını ve sistemin "doğrularını" içselleştirtmek yoluyla sağlanmaktadır. Bu durum, insanın yalnızca fiziksel değil, ruhsal ve bilişsel düzeyde de rasyonel tasarımın bir nesnesi haline getirildiğini kanıtlamaktadır.

Pozitivist Paradigmanın İnsanı Konumlandırışı: Rol Şebekeleri ve Emirler Labirenti

Rasyonel toplum tasarımının ontolojik ve epistemolojik meşruiyet zemini pozitivizmdir. Pozitivist bilim ve gerçeklik anlayışı, doğa bilimlerindeki metodolojiyi toplumsal bilimlere ve insan doğasına uyarlamaya çalışırken, insanın karmaşık ruhsal yapısını göz ardı etmiştir. Bu anlayışa göre, bilimsel teorileştirmenin yegâne objektif temeli sadece ve sadece **"gözlem"**dir ve tüm toplumsal/bireysel bilgilerimiz **ölçülebilir**, **test edilebilir** gözlemlere dayanmak zorundadır.[2] Bu katı ampirik duruş, insanın öznel deneyimleri, inançları, sezgileri ve duyguları ile toplumsal işleyiş arasına geçirgenliği olmayan, **kalın bir "pozitivist duvar"** örülmesine neden olmuştur.[2]

Edilgen İnsan ve Rol İcracılığı

Pozitivist duvarın ardında kalan insan; duyguları, içsel yargıları, metafizik düşünceleri ve manevi arzularıyla toplumsal işleyişin bütünüyle dışındaymış gibi, sanki toplumun işleyişine hiçbir niteliksel katkısı yokmuş gibi kavramsallaştırılır.[2] İnsan eylemleri, sadece öngörülebilir neden-sonuç ilişkileri bağlamında analiz edilir. Sosyolojik bağlamda bu mekanik yapı, **Talcott Parsons ve Raymond Murphy'nin kuramsal analizlerinde "rol şebekesi" ve "emirler labirenti"** kavramlarıyla tam bir netliğe kavuşur.[2] Toplum, hiyerarşik bir emir-komuta zinciri ve iç

içe geçmiş görev tanımlarından oluşan bir labirenttir.

Bireyler, bu emirler labirenti olarak adlandırılan rasyonel toplum örgütlenmesine edilgen, sorgulamayan bir tavırla uyum göstermek zorundadır. İnsanlar, rasyonel bürokrasinin ve ekonomik çarkın içinde yalnızca birer toplumsal "rol icracısı" olarak konumlandırılır ve sosyal varlıkları sadece ifa ettikleri fonksiyonlardan ibaret görülür.[2] Öğretmen, işçi, memur, tüketici, vatandaş gibi **etiketler, insanın hakiki varoluşunun üzerini örten maskelere dönüşür.** Pozitivist gerçeklikte birey, sadece kendi rol tanımının sınırlarına hapsedilir. Kişinin öznel gerçekliği, hisleri, isyanları ve aşkınsal arayışları rasyonel sistemin işleyişi açısından ya bir **"gürültü" (noise)**, ya bir **sapma**, ya da acilen kontrol altına alınması gereken bir **irrasyonalite** olarak kodlanır.

Rasyonalitenin Kuralcılığı: "Tutku Kurutulmalıdır"

Kurumsal yapıların ve rasyonel örgütlerin tasarımında, insana ait olan kusurların, duygusal dalgalanmaların ve öznelliğin dışlanması elzem görülür. Bu yapıların temel felsefesi **"tutku kurutulmalıdır"** ilkesiyle özetlenebilir.[7] İnsanın tutkuları, öfkesi, sevinci veya inancı, karar verme mekanizmalarının "objektif" işleyişine tehdit olarak algılanır. Biçimsel rasyonellik seviyesini artırmak, sistemin hızını ve standartlarını korumak, karar verme süreçlerindeki insani keyfilikleri ortadan kaldırmak amacıyla her alanı kapsayan tek tipleşen kurallar ve yönetmelikler ağı yaratılır.[7]

Gerçekliğin insan yorumuyla "kirletilmediği" inancı, medyanın ve kurumların söylemini de şekillendirir. Örneğin, gazetecilikte veya kurumsal metinlerde bilginin, temel anlama zarar gelmeden kolayca kesilip biçilebilen, işlenebilir, formüle edilmiş kuralcı yapılara hapsedilmesi bu rasyonel beklentinin sonucudur.[7] Bu biçimsellik sadece metinleri değil, insanı da standartlaştırılmış, kolayca yeri değiştirilebilir, kişisel özelliklerinden yalıtılmış bir "işgücü" birimine dönüştürür.

Mekânsal Yabancılaşma: Mekanik İnsanın Organsız Şehirleri

Bireyin iç dünyasının rasyonel işleyiş adına kurutulması, ruhun ve tutkuların baskılanması makro ölçekte insan eliyle inşa edilen mekânlara ve şehirlere de doğrudan sirayet etmiştir. Sistemin dişlisi haline gelen, tutkularından arındırılan ve bir veri setine indirgenen insan tasavvuru, sosyolojik anlamda **bedensiz, kimliksiz ve organsız bir "mekanik insan" prototipi** yaratmıştır.[8] Mekanik insanın var olduğu bir düzlemde mekânın organik ve insani kalması beklenemez.

Bu sosyolojik ve mekânsal dönüşüm, insanın kadavraya indirgenmesi, salt biyolojik veya demografik bir unsura parçalanması ile şehrin parçalanması arasında doğrudan bir orantı kurar.[8] Rasyonel planlamanın, dik açılı caddelerin, devasa cam kulelerin ve fonksiyonel bölgelerin oluşturduğu modern şehirler; içinde insanın sosyalleşebileceği, varoluşunu hissedebileceği organik yaşam alanları olmaktan çıkmıştır. Michel Foucault'nun gözetim ve disiplin teorileriyle de uyumlu olarak şehir; disiplin edici güç ve iktidar unsurlarının birincil etkinlik alanı, bedenin ve

eylemlerin kontrol altında tutulduğu bir coğrafyadır.[8]

Henri Lefebvre'in "mekânın üretimi" kavramsal çerçevesinde de görüleceği üzere aktör olarak insanın kendi elleriyle inşa ettiği mekânlarda 'özgürlük' ve 'iktidar' ilişkisi çoğu zaman çatışma alanları oluşturmuş ve eylem alanı olarak şehirle insan bedeni özdeşleştirilmiştir.[8] Ancak bugün bedeni olan, hisleri ve arzuları bulunan bir insandan söz etmek ne kadar zorsa, tarihi dokusu, ruhu ve kendine has bir yaşanmışlığı (mekânı) olan şehirlerden bahsetmek de o kadar zordur.[8] Giderek artan bir hızla şehirler; içine giremediğimiz, mahalle kültürünün yok olduğu, sadece tüketim ve barınma işlevlerini yerine getiren **"mekânsız ve bedensiz"** alanlara dönüşmüştür.[8] Bunlar, reklam panoları ve dijital yüzeylerle kaplı, görüntüsüne baksak da derinliğini göremediğimiz, **ikamet etmekten ziyade içinden hızla geçip gittiğimiz "maket şehirler"**dir.[8] Gerçekte gördüğümüz, rasyonel planlamanın üç boyutlu bir görüntüsünden ibarettir ve organik bir gerçekliği yoktur.[8] İnsan, kendi inşa ettiği bu devasa **medeniyet hapishanesi**nin içinde **hem fail hem de kurban** olarak sürgüne gönderilmiştir.

İslam ve Türk Kültüründe Ontolojik Merkez: Aşkınsal İnsan Tasavvuru

Batı'nın aydınlanma sonrası geliştirdiği bu rasyonel, araçsal ve indirgemeci insan tasavvuruna mukabil, İslam ve Türk kültür havzasının felsefi, kelami ve tasavvufi gelenekleri insanı salt biyolojik, sosyolojik veya ekonomik bir kategori olarak ele almaz. Bu kadim kültürde insan, varoluşun merkezinde yer alan, evrenin yaratılışında kozmik bir gaye taşıyan, aşkınsal ve mutlak olanla (Yaratıcı ile) doğrudan temas kurabilen bir ontolojik merkezdir. Rasyonel Batı'nın aksine insan, toplumdan ve doğadan yalıtılmış, sadece çıkarlarını maksimize eden bir birey (Robinson Crusoe yanılgısı) değil, büyük bir bütünün en anlamlı parçasıdır.[6] Bu çok boyutlu insan tasavvurunun temel taşlarını **"Zübde-i Âlem" (Kâinatın Özü), "Eşref-i Mahlukat" (Yaratılmışların En Şereflisi) ve "İnsan-ı Kâmil" (Yetkin/İdeal İnsan) kavramları** oluşturur.

Kurgusal Bireyden Anlam Varlığına Geçiş

Aydınlanma sonrası Batı düşüncesinin, özellikle liberal teorinin öne sürdüğü bağımsız, rasyonel ve sadece kendi aklıyla var olan **"birey" aslında sosyolojik bir kurgu**dur.[6] Gerçek hayatta Robinson Crusoe gibi kültürden, dilden ve değerlerden izole edilmiş saf bir akıl varlığı yoktur.[6] İnsan, daima toplum ve zamanın içinde bir dil, tarih ve anlam varlığıdır. **İnsan zihni sosyo-kültürel boşlukta iş görmez**; çünkü insan daima sosyal, politik ve kültürel bir değer varlığıdır; inançlarından ve medeniyet köklerinden bağımsız düşünülemez.[6]

Bu bağlamda, Türk-İslam düşüncesi insanı ontolojik bağlamından koparmadan evrensel bir hiyerarşi içine yerleştirir.

Zübde-i Âlem: Makrokozmos ve Mikrokozmosun Muazzam Birliği

Türk-İslam düşünce sisteminde insan, evrenin tesadüfi bir unsuru değil, aksine var olmasındaki nihai gaye olarak kabul edilmesi yönüyle kozmik varlıklar sıralamasının en üstünde yer alan,

yüceltilen ve idealize edilen bir varlıktır.[9] İnsan, salt bir raslantısal organizma olmanın ötesinde, evrende ne varsa aynı oranda insanda da bulunduğunu vazeden **"Zübde-i Âlem"dir (kâinatın özü)**.[4] Diğer bir ifade ile insan makrokozmik olan evrenle denk kabul edilen bir **mikrokozmos**tur ve kâinatın varlık sebebi bizzat insandır.[4]

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin literatüre ve İslam felsefesine geniş çapta kazandırdığı, kadim kültürlerden de süzülüp gelen "makrokozmos" ve "mikrokozmos" düşüncesi çerçevesinde evren (âlem) ile insan (âdem) arasında çözülemez ve organik bir bağ kurulmuştur.[9] İbnü'l-Arabî'ye göre âlemin varlık sebebi ve onun manevi koruyucusu olan insan, yaratılıştan itibaren akl-ı evvel (ilk akıl) mertebesiyle donatılmış ve Allah'ın âlemdeki hükmünün görünür kılındığı (zâhir olduğu) bir tecelligâh olmuştur.[9] Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, bu kozmolojik perspektifi Mesnevî'sinde şu olağanüstü benzetmeyle somutlaştırır: *"Görünüşte dal meyvenin aslıdır. Fakat düşünülecek olursa dal, meyve için var olmuştur."*.[11] İnsan, evrenin devasa büyüklüğü içinde görünüşte küçük bir meyve veya parça gibi dursa da, gerçekte evren, o meyvenin (insanın) var olabilmesi ve olgunlaşabilmesi için yaratılmış bir ağaç (dal) hükmündedir.[11]

Bu derin ontolojik kabul ve insanın evrenle olan mistik eşitliği, büyük divan şairi Şeyh Galib'in meşhur müsemmenindeki (sekizleme) şu beytinde en yüksek estetik formuna ulaşmıştır: *"Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen / Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen" (Kendine güzelce bak ki, âlemin özü sensin. Sen varlığın gözünün bebeği olan âdemsin)*.[4] Evrenin gözbebeği olmak, insanın kainatı Yaratıcısı adına idrak eden, anlayan ve ona şahitlik eden bilinç merkezi olmasını ifade eder. Hurufilik gibi farklı inanç sistemleri veya Alevi-Bektaşi tasavvuru ile vahdet-i vücud felsefesinin kesişim noktalarında da insanın bu merkezi konumu tabiatçı panteizmden ayrılarak ilahi tecelli bağlamında yorumlanmış, **"zübde-i alem"** sıfatı insana mutlak değerini vermiştir.[12]

Eşref-i Mahlukat ve İnsan-ı Kâmil: İlahî Tecelli Olarak İnsanın Şerefi

İslam ontolojisinde insanın rasyonel tahakkümün nesnesi değil, varlığın efendisi ve **"Eşref-i Mahlukat" (yaratılmışların en şereflisi)** mertebesinde yer alması; onun akıl, bilgi, irade ve sevgiye aynı anda sahip olan çok boyutlu bir özne olmasından kaynaklanır.[9] Ancak bu özellikler, Batı aydınlanmasının ve pozitivizmin anladığı şekliyle doğaya hükmetme, diğer insanları sömürme veya dünyevi tahakküm araçları olarak verilmemiştir; bilakis ilahî bir sorumluluğun, **emanetin (halifelik)** donanımlarıdır.

Kur'an-ı Kerim'de Tîn Suresi 4. ayette ifade edilen *"Muhakkak ki biz insanı en güzel biçimde (ahsen-i takvim) yarattık"* [5] ve İsrâ Suresi 70. ayette geçen *"Gerçekten insanoğlunu şerefli kıldık"* beyanları [9], insana atfedilen keremin ve dokunulmaz onurun ilahî referanslarıdır. Beden ve ruh kabiliyetleri bakımından canlıların en mükemmeli ve güzeli kılınan insan, İslam'a göre evrendeki bütün nimetlerin asıl muhatabıdır.[5]

Allah'ın sıfatlarından tecelliler taşıyan ve mutlak güzellik ile iyiliği sezebilecek yegâne varlık olan

ideal insan prototipi, İslam tasavvuf literatüründe **"İnsan-ı Kâmil"** olarak adlandırılır.[9] Bu anlayışta İnsan-ı Kâmil, varlığın kemal derecesini temsil eden ve ahlaki mükemmeliyetin sembolü olan Hz. Muhammed'in şahsında tecessüm etmiştir.[9] İnsan, meleklerin bile varlığı (Hz. Âdem) karşısında secde etmekle emrolunduğu, yeryüzünün halifesi sıfatını taşıyan ve sıradan bir canlı olmaktan çıkarak kozmik adaleti tesis etmekle mükellef olan yegâne aktördür.[5] Hâlık'ına (Yaratıcıya) nispetle tarif edilen bu insan tasavvuru, onu başlı başına hürmete layık, muhterem ve dokunulmaz bir varlık statüsüne yükseltir.[10] İnsanı ontolojik spektrumda bir numaraya koyup her şeyin ölçüsü yapan **teosantrik (Tanrı merkezli)** bakışın zıddı olan Batılı seküler hümanizm ise, paradoksal bir şekilde insanın değerini **pazar ekonomisinin dinamiklerine terk ederek** sıfırlamıştır.[10] Bu inanç sistemi, insanoğlunun seküler bakışın asla göremediği, hesaplayamadığı bir özelliğe ve manevi değere sahip olduğuna işaret eder.[5]

Akıl ve Gönül Dengesi: İndirgemeci Rasyonaliteye Karşı Bütüncül Epistemoloji

Rasyonel toplum kurgusunun en büyük çıkmazı, aklı (ratio) insanın yegâne meşru idrak ve karar aracı olarak mutlaklaştırması; buna karşılık ruhsal boyutu, sezgiyi, irfanı, merhameti ve metafizik tutkuyu rasyonaliteyi bozan unsurlar olarak tamamen dışlamasıdır. Bu **tek kanatlı uçuş** denemesi, Batı medeniyetini teknolojik açıdan devasa bir başarıya ulaştırırken, sosyolojik ve psikolojik anlamda **büyük bir yıkıma** götürmüştür. Buna mukabil Türk-İslam düşünce ve ahlak sisteminde aklın değeri asla inkar edilmez, bilakis teşvik edilir; ancak akıl tek başına bir hegemonik, sömürgeci güç olarak bırakılmaz, onun eylemleri mutlaka "gönül" kavramıyla dengelenir ve dizginlenir.

Aklın Rehberliği ve Gönlün Sultanlığı

İslam felsefesi ve kelam geleneğine göre, insan diğer varlıklardan farklı olarak hem "akıl" hem de "gönül" sahibidir ve bu ikisi birbiriyle çatışan değil, birbirini tamamlayan mekanizmalardır.[15] Düşünme, araştırma, öğrenme ve karar verme merkezi olan akıl; insanın hislerine, arzularına ve davranışlarına yön veren asli bir yol göstericidir.[15] İslam'ın ilk insanın (Hz. Âdem) aynı zamanda bir peygamber olduğunu beyan etmesi, akıl/düşünme kapasitesi ile ilahî vahiy (Allah) arasındaki zorunlu irtibatı daha insanlık tarihinin başlangıcında tesis ettiğini gösterir.[16] İnsan aklı sayesinde doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden, iyiyi kötüden ayırt edebilecek donanıma sahiptir ve **akl-ı selim (sağduyu)** düzeyine ulaşan kimse makul davranışlar sergiler.[14]

Ancak İmam Mâturîdî, Ahmet Yesevî ve Yunus Emre gibi Türk-İslam geleneğinin ana omurgasını oluşturan ariflerin ve düşünürlerin dünyasında akıl, nihai ve yegâne menzil değil, hakikate götüren en güçlü yoldaştır. İnsanın iç dünyası bir mülk/ülke olarak tasavvur edildiğinde; ruh ve gönül mülkünü nefsin (bencil arzuların, salt çıkarın) tahakkümünden kurtarmanın yolu, aklın "sultan"lık yetkisini ruh ve gönül sultanını desteklemek, dizginlemek ve ona rehberlik yapmak için kullanmasından geçer.[17] Gönül mülkünde bulunan ruhanî ve nefsanî güçler üzerindeki nihai denetleyici mekanizma akıldır.[17] **Gönül aklı yoldaş edinirse gerçek bir sultan olur**; eğer gönül akıl tarafını tutar ve ikisi bir işi ortaklaşa yaparlarsa insanın manevi ve ontolojik bütünlüğüne

hiçbir düşman (yabancılaşma) zarar veremez.[17]

Ahlaki Bütünlük ve Geleneksel Tasavvurun Güncellenmesi

Bu eşsiz denge arayışı, Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı şaheserinden günümüze uzanan süreçte, akıl ve gönül melekelerinin birlikte zikredilmesiyle Türk kültürel kodlarına derinden işlemiştir. İnsanın doğuştan akıl ve gönül sahibi olması, onun hayatı anlamlandırmak için **"tam bir sermayeye"** sahip olması olarak yorumlanmıştır.[18] Kişinin sadece akla ya da sadece duyguya sahip olması varlığının kemal mertebeye ulaşması için yeterli değildir; kurtuluşun ve iyiye yönelmenin yegâne yolu **akıl ve gönül dengesi** üzerinde bir çizgi takip etmektir.[18]

Gönül boyutu eksik bir akıl, salt çıkarcı, araçsal ve hesaplayıcı bir yapıya dönüşerek modernitenin trajedisine ve insanın dişli haline gelmesine yol açarken; aklı dışlayan salt duygu durumu da insanı fanatizme, cehalete ve irrasyonaliteye sürükler. Rasyonel toplum tasarımının açtığı yaraları sarmak için Türk İslam düşüncesindeki bu geleneksel tasavvuru güncellemek, şekilci selefi/vahhabi dışlayıcı akımlara ve Batı'nın pozitivist baskısına karşı **"ahlak ve değer merkezli bir savunma hattı"** oluşturmak elzemdir.[18]

Karşılaştırmalı Analiz: Araçsal Akıl Karşısında Bütüncül Değerler Sistemi

Batı'nın aydınlanma sonrası rasyonel insan tasavvuru ile İslam ve Türk kültürünün insan tasavvurunun sosyolojik ve felsefi kökleri, insanın evrendeki yeri, amacı ve toplumsal ilişkileri bağlamında **taban tabana zıt epistemolojik referanslar**a sahiptir. Modern Batı düşüncesine göre **insan "düşünen hayvan"**dır ve aydınlanma itibarıyla her şey Tanrı'ya değil, insana göre ölçülendirilir.[6] Ancak bu "insan merkezlilik" paradoksal bir şekilde insanın kendi onurunu piyasa ekonomisine ve bürokratik aygıtlara kurban etmesine yol açmıştır.

Aşağıdaki tablo, rasyonel/pozitivist paradigma ile İslam/Türk holistik paradigmasının temel parametrelerdeki farklılıklarını ve bu farklılıkların sosyolojik izdüşümlerini detaylı biçimde ortaya koymaktadır:

Parametre / Felsefi Konsept	**Batı Modernitesi ve Pozitivist Paradigma**	**İslam - Türk Kültürü ve Holistik Paradigma**
İnsanın Temel Tanımı	Rasyonel birey, **düşünen hayvan,** biyolojik ve ekonomik aktör (Homo Economicus) [6]	**Eşref-i Mahlukat, Zübde-i Âlem, İnsan-ı Kâmil; ruh** ve bedeniyle bir bütün [3]
Toplumdaki Konumu ve İşlevi	Sistemin bir parçası, **pasif rol icracısı**, "emirler	**Kâinatın özü, yeryüzünün ilahî halifesi**, eylemlerinde

	labirenti"ndeki sıradan bir dişli [2]	aşkınsal amaca bağlı aktif, sorumlu özne [5]
Merkezi Yetisi ve Epistemolojisi	**Salt Araçsal Akıl (Ratio)**, gözlemci/analitik zekâ, tutkudan ve sezgiden arınmış formel rasyonalite [2]	**Akıl ve Gönül (Kalp) Dengesi;** Akl-ı Selim'in rehberliği ile Gönül Sultanının organik yoldaşlığı [17]
Ontolojik Kaynağı	Kendinden menkul, **seküler**; evrenle ilişkisi doğayı tahakküm altına alma ve sömürü üzerine kurulu [5]	**Tanrı'nın sıfatlarının tecellisi,** makrokozmosun özeti, Yaratıcı'ya (Hâlık'a) nispetle kazandığı mutlak değer [9]
Mekânla ve Evrenle İlişkisi	Parçalanmış bedene karşılık gelen **ruhsuz, bedensiz, organsız "maket şehirler"** ve gözetim toplumu [8]	Hem içsel ("küçük âlem/Âdem") hem dışsal ("büyük âlem") bir uyum zemininde **kozmik kardeşlik ve okuma** [19]
Bireysellik, Zaman ve Toplum	Nesnel kültürün altında ezilen, Robinson Crusoe modeli **soyut ve "kültür trajedisi" kurbanı** yalıtılmış birey [1]	Hayatın sonsuz bir yaşamla irtibatlı anlamlandırıldığı, **kültürel, politik ve ahlaki bağlamı olan ebediyet yolcusu** [6]

Bu tablo ve bağlamsal analiz açıkça göstermektedir ki, rasyonel toplum tasarımı insanın içsel, ruhani ve duygu dünyasını rasyonel bir prosedüre ve ekonomik kalkınma fetişizmine kurban etmiş; onu, **kolayca işlenebilir, hesaplanabilir ve kısaltılabilir** bir metin gibi cansız bir "şeye" dönüştürmüştür.[7] Bireysel ve toplumsal hayat, Batı rasyonalitesinde seküler üretim ilişkilerinin mekanik ve soğuk bir sahası iken; İslam medeniyeti tasavvurunda sonsuz bir yaşamla irtibatlı şekilde anlamlandırılan, **eşref-i mahlukat** olan insanın ebedî yaşamdaki **rızayı ve mutluluğu** aradığı eşsiz bir sınanma alanıdır.[20] İslam medeniyet tasavvuru, insana sadece dünyanın nasıl işlediğini tasvir etmekle kalmaz, hiyerarşik bir yapı içinde **"şu iyidir, şu kötüdür, şu güzeldir"** diyerek ahlaki bir zemin ve değerler sistemi sunar.[21] Kelime-i Tevhit (La ilahe illallah) gibi kavramlarla bireyin varlıktaki yeri, bir mahluk olarak kâinatla kurduğu bağ resmedilir.[21]

Ayrıca bu **indirgemeci sistemin içine hapsolan kadın** da modernitenin bu mekanik ve pozitivist tahribatından derin bir yara almıştır. İslam düşüncesinde kadın, yaratılış ve ontolojik değer bakımından sosyal yaşamda **eşit haklara sahip saygın bir varlık iken**; modern pazar kültüründe sıkça kadın haklarından dem vurulmasına rağmen **moda, sanat ve sahte cinsel**

özgürlük kavramları altında kadın salt bir meta, bir reklam ve tüketim aracı haline getirilerek istismar edilmektedir.[11] Kadının kişiliğinden çok dişiliğinin ön plana çıkarılarak sömürülmesi [11], rasyonel kurgunun özünde barındırdığı pür materyalist zihniyetin en belirgin sonucudur. Oysa ontolojik değer atfedilen gelenekte ehl-i gönül olmanın gereği olarak insanın kainatı okuması, varlık karşısında varoluşsal, saygılı ve ahlaki bir tutum almak anlamına gelir.[3]

Sonuç ve Gelecek Perspektifi: Rasyonel Trajediyi Aşma İmkânı

Modernitenin ürettiği endüstriyel kapitalizm ve rasyonalizasyon süreci, aklın araçsallaşmasına neden olarak insanın kendi potansiyeline, doğaya ve hemcinslerine yabancılaştığı katı, ruhsuz bir düzen kurmuştur. Kuralların, standartların, bürokratik şebekelerin ve gözetim mekanizmalarının oluşturduğu bu **ezici "nesnel kültür"** ağırlığı altında birey, makrokozmik bir evren tasavvuru içinde özne olmak yerine, devasa bir makine aksamına, **"emirler labirenti"nde yolunu kaybetmiş bir dişliye** dönüşmüştür. **İşlevselliğin ve verimliliğin yeni çağın dinine dönüştüğü**, duygunun zayıflık sayılarak kurutulduğu ve insanın tek bir boyuta hapsedilerek **"pozitivist duvarların" örüldüğü** bu yapı, mekânları da etkilemiş, içinde yaşadığımız şehri ikamet edilecek organik alanlar olmaktan çıkarıp **soyut bir tahakküm panoptikonuna** çevirmiştir. İnsan her şeyin ölçüsü yapıldıkça, paradoksal biçimde hiçbir şeyin değerini ölçemez hale gelmiştir.

Buna karşın, İslam felsefesi ve Türk kültürel kodlarının tarihsel süreçte yoğurduğu insan tasavvuru; rasyonel akıl ile mistik ve ahlaki vicdanı (gönül) birbirinden ayırmayan, evren ile insan arasındaki göbek bağını koparmayan, bilakis evreni insanın, insanı ise evrenin ayrılmaz bir özeti ("Zübde-i Âlem") olarak kodlayan kapsayıcı ve iyileştirici bir hakikattir. İnsanın asıl değerini, sahip olduğu araçsal akılda, teknolojik üretim gücünde veya tükettiği metalarda değil; Allah'ın tecellilerini yansıtma **potansiyelinde ("Eşref-i Mahlukat")** ve bütün bir kâinatı hikmetle anlamlandırabilme yetisinde arayan bu bakış açısı, **modernitenin sürgüne gönderdiği insan**a aşkınsal haysiyetini yeniden iade etmektedir. Aklı baş tacı ederken, aklı gönül sultanının irfanıyla terbiye eden bu medeniyet şuuru, insana **yeryüzü halifeliği** gibi hem ağır bir sorumluluk hem de eşsiz bir özgürlük alanı tanımlamaktadır.

Sistemin sıradan bir dişlisi olmaktan kurtuluşun reçetesi, ne aklı ve teknolojiyi toptan reddederek **romantik bir ilkelciliğe sığınmakta** ne de **irrasyonel dogmatizme savrulmak**tadır. Esas mesele, araçsal aklın kurduğu bu soğuk hegemonyaya karşı, **gönlün (vicdan, ahlak, empati ve metafizik duyuş) rehberliğini yeniden tesis etmektir**; toplumsal, idari, ekonomik ve kültürel inşalarda akl-ı selim ile gönül sultanının ortaklaşa iş yaptığı, insanı sadece bir "araç" ve "istatistik" olmaktan çıkarıp bizzat "gaye" kılan yeni ve bütüncül bir medeniyet tasavvuru üretebilmektir. Toplum mühendisliklerinde bireyin öznelliği ile sistemin rasyonalitesi arasındaki bu derin trajedi, ancak insanın salt "düşünen ve hesaplayan bir organizma" değil; sonsuzluğa namzet olan derinlikli bir anlam, dil ve değer varlığı olduğunun yeniden hatırlanması ve sosyolojik gerçekliğin bu hakikate uygun şekilde dizayn edilmesiyle aşılabilecektir.

(Yapay Zeka Desteği ile Hazırlanmıştır)

18.03.2026 Balıkesir

Yusuf Canbulat

Alıntılanan çalışmalar

1. Kapitalizmin Self-Refleksif Karakteri Olarak Sosyoloji ... - DergiPark, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1231802
2. Çocuk Sosyolojisi | PDF - Scribd, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://www.scribd.com/document/674461695/Cocuk-Sosyolojisi
3. İnsan-ı Kâmil Olma Yolunda Bir Sultan Şair: Muhibbî - DergiPark, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/958231
4. Zübde-i alem - Vikipedi, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://tr.wikipedia.org/wiki/Z%C3%BCbde-i_alem
5. 2013- HZ. PEYGAMBER VE İNSAN ONURU.pdf - Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü - Diyanet İşleri Başkanlığı, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/2013-%20HZ.%20PEYGAMBER%20VE%20%C4%B0NSAN%20ONURU.pdf
6. edmund burke and - DergiPark, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2180600
7. HABERİN ANLATI YAPISI: MODERN HABER METİNLERİNDE ..., erişim tarihi Mart 18, 2026, https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TEZ/46605.pdf
8. düşünen şehir - Kayseri Büyükşehir Belediyesi, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://www.kayseri.bel.tr/uploads/edergiler/pdf/dusunen_sehir_17_web.pdf
9. GEÇMiŞTEN G ELECEGE HocA AHMED YEsEv! - isamveri.org, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://isamveri.org/pdfdrg/D273786/2016/2016_CETINAY.pdf
10. Prof. Dr. Mustafa Şenol, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://drmustafasenol.net/wp-content/uploads/2019/07/tc4b1bba-dair-16-ocak-2018.pdf
11. III.Cilt - isamveri.org, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://isamveri.org/pdfdrg/D239665/2015/2015_OZTURKA.pdf
12. Tanrı-Evren-İnsan Tasavvuru Çerçevesinde Hurufilik ile Alevi-Bektaşi İnanç Sisteminin Kesişim Noktaları - ResearchGate, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://www.researchgate.net/publication/381794904_Tanri-Evren-Insan_Tasavvuru_Cercevesinde_Hurufilik_ile_Alevi-Bektasi_Inanc_Sisteminin_Kesisim_Noktalari
13. TANRI-EVREN-İNSAN TASAVVURU ÇERÇEVESİNDE HURUFİLİK İLE ALEVİ-BEKTAŞİ İNANÇ SİSTEMİNİN KESİŞİM NOKTALARI, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://abked.de/index.php/abked/article/download/453/347
14. TÜRK EDEBİYATINDA DELİLİĞİN SOSYOLOJİK DİNAMİKLERİ - Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, erişim tarihi Mart 18, 2026, http://dosya.kmu.edu.tr/sbe/userfiles/file/tezler/sosyoloji/T%C3%9CRK%20EDEB%C4%B0YATINDA%20DEL%C4%B0L%C4%B0%C4%9E%C4%B0N%20SOSYOLOJ

%C4%B0K%20D%C4%B0NAM%C4%B0KLER%C4%B0.pdf
15. Allah'ın varlığı ve birliği konusunu ele almak elbette bizim için zordur. Ancak, İslami değerlerin başında yer alan 'Allah Tasavvuru'na kafa yormadan da olmuyor - Anahaberyorum Haber Sitesi, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://www.anahaberyorum.com/m/info.aspx?ID=34189
16. medeniyet tasavvuru ve karatay medresesi - KAR-YAY, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://karyay.karatay.edu.tr/images/nesneler/medeniyet-tasavvuru-ve-karatay-medresesi.pdf
17. imam mâturîdî, ahmet yesevi ve yunus emre'de ortak değerler: insan, akıl-ilim ve vatan, erişim tarihi Mart 18, 2026, http://www.sonmezkutlu.net/?Syf=26&Syz=729588&/%C4%B0MAM-M%C3%82TUR%C3%8ED%C3%8E,-AHMET-YESEV%C4%B0-VE-YUNUS-EMRE%E2%80%99DE-ORTAK-DE%C4%9EERLER:-%C4%B0NSAN,-AKIL-%C4%B0L%C4%B0M-VE-VATAN
18. Aygün Akyol, "Türk İslam Ahlak Tasavvurunun Oluşumunda Kutadgu Bilig'in Rolü", Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu", 18-20 Kasım 2016, İstanbul. [Bildiriler Kitabı, Şen Yıldız Yay., İstanbul 2016] - Academia.edu, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://www.academia.edu/30817029/Ayg%C3%BCn_Akyol_T%C3%BCrk_%C4%B0slam_Ahlak_Tasavvurunun_Olu%C5%9Fumunda_Kutadgu_Biligin_Rol%C3%BC_Yusuf_Has_Hacibin_Do%C4%9Fumunun_1000_Y%C4%B1l%C4%B1nda_Kutadgu_Bilig_T%C3%BCrk_D%C3%BCnya_G%C3%B6r%C3%BC%C5%9F%C3%BCn%C3%BCn_%C5%9Eaheseri_Uluslararas%C4%B1_Sempozyumu_18_20_Kas%C4%B1m_2016_%C4%B0stanbul_Bildiriler_Kitab%C4%B1_%C5%9Een_Y%C4%B1ld%C4%B1z_Yay_%C4%B0stanbul_2016_
19. “İYİ Kİ KİTAPLAR VAR” - İnsan ve Medeniyet Hareketi, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://www.imh.org.tr/pdf/kitap-rehberim_6.pdf
20. İslam Düşüncesinde İnsan Tasavvurları Genel Bir Giriş, erişim tarihi Mart 18, 2026, https://www.nobelyayin.com/e_tanitim/insan_nedir-blm.pdf
21. Medeniyet ve Şehir – Sadettin Ökten, erişim tarihi Mart 18, 2026, http://bilkentmedeniyet.com/2020/11/medeniyet-ve-sehir-sadettin-okten/